

ДОКУМЕНТИ З АРХІВУ КОША ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО. ПРОЇЗДЖІ ЛИСТИ, РАПОРТИ, АТЕСТАТИ

Невід'ємною складовою нормального існування будь-якого соціального утворення є документальна система. Саме в пам'ятках писемності з найбільшою повнотою висвітлюються різні аспекти життєдіяльності Запорозької козацької держави. Документи, що належать до найбільш інформативних джерел, обслуговували певні соціальні функції запорозького співтовариства, його внутрішнє життя і стосунки із зовнішнім світом. У військовій канцелярії зберігався архів Коша Запорозького. Звідси документи відправлялися і сюди надходили з інших канцелярій. На жаль, значна частина документального масиву Січового архіву, передусім XVI-XVII ст., загинула внаслідок бурхливих подій козацької історії, пожеж, навмисного знищення, людської байдужості тощо. Багато документів розпорошені по архівах інших країн: Польщі, Росії, Туреччини, Швеції та ін. До нашого часу компактно і найбільш повно зберігся лише архів Коша Нової Січі (1734-1775), але й він зазнав значних втрат. Цей оригінальний документальний комплекс зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Києві (ф. 229) [1] і активно вводиться до наукового обігу вітчизняними істориками та археографами [2].

Архів Коша має тривалу "одісею". Після скасування Запорозької Січі у 1775 р. він зберігався в Покровському, Катеринославі, Одесі, Харкові й, нарешті опинився у Києві. Вперше звернув увагу на цей архів катеринославський архієпископ Гавриїл (Розанов; 1781-1858), який очолював місцеву єпархію у 1828-1836 рр., і якого академік Дмитро Яворницький вважав першим істориком краю [3]. Січовий архів зберігався в катеринославській губернській канцелярії, куди він потрапив у складі архіву канцелярії Слов'янської провінції [4]. Окрім того, певну кількість запорозьких документів Гавриїл розшукав в Самарському Пустельно-Миколаївському монастирі – цій святині запорозького козацтва [5]. Проте пріоритет у дослідженні й введенні до наукового обігу документів цього архіву належить історикові Полудневої України Аполлону Скальковському (1808-1898) [6]. В евристичній роботі, що її провадив у 1830-х роках в катеринославських архівах А. Скальковський, йому вельми прислужилися архієпископ Гавриїл та голова місцевої казенної палати І. Гладкий [7]. Результатом плідної роботи А. Скальковського з документами архіву Коша, який він вивіз з Катеринослава до Одеси, стала монографія "Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького" (Одеса, 1841) [8]. Вивезений до Одеси архів опинився у монопольному використанні А. Скальковського котрий іноді надавав деякі документи для дослідження іншим історикам [9].

Однак А. Скальковський вивіз до Одеси не усі запорозькі документи. Дещо залишилось у катеринославській губернській канцелярії та в архіві консисторії й досліджувалось наступними істориками як-от М. Терновський [10], В. Біднов [11], Н. Полонська-Василенко [12], І. Степанів [13] та ін.

Значних втрат зазнали місцеві архіви під час громадянської війни та фашистської окупації Дніпропетровська (1941-1943). Але й сьогодні у фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького зберігаються оригінальні запорозькі документи, в тому числі й з архіву Коша Нової Січі [14]. Ці документи опинилися в музеї не випадково. Розташований в стародавньому запорозькому краї, де й досі живуть нащадки славетних запорозьких козаків і зберігаються козацькі традиції, Дніпропетровський історичний музей став справжньою скарбницею запорозьких реліквій, серед яких чільне місце посідає колекція документів з архіву війська Запорозького низового. Ця колекція склалася завдяки подвижницькій праці й авторитетові неперевершеного знавця історії запорозького козацтва і фундатора Дніпропетровського музею академіка Дмитра Яворницького (1855-1840), який очолював музей понад 30 років (1902-1933) [15].

Оригінальні запорозькі документи були подаровані музею істориком і археографом О. Андрієвським (1845-1902) та архівістом і колекціонером С. Дроздовим (1863-?). Документи січового архіву надішли від С. Дроздова, який у 1920-х роках обіймав посаду завідувача архівного управління на Білоцерківщині [16]. В 1927 р., подорожуючи запорозькими землями, він відвідав Дніпропетровський історичний музей, був вражений його скарбами і велетенською працею Д. Яворницького, котрому писав: "Я спромігся оглянути той дорогоцінний музейний скарб, що Ви скупчили з присутньою Вам енергією на протязі довгих років Вашої корисної для української людності праці. Ще раз надсилаю вам свою щирю подяку. Разом з цим надсилаю до вашого музею деякі архівні матеріали [17].

Хронологічно музейна колекція документів січового архіву охоплює період 1728-1771 рр., а за

різновидом містить, головним чином, такі оригінальні документи, як-от: проїжджі (“кошовські листи”), рапорти, атестати, універсали та ін. Документи створювалися у Військовій канцелярії, що становила центральну установу управління Коша Запорозького війська і перебувала під керівництвом військового писаря. Документообіг військової канцелярії, за визначенням дослідників, був досить інтенсивним і складав у середньому щорічно понад 4 тис. документів, що виходили з Коша, і таку ж кількість, що надходила до Коша [18].

Військова канцелярія Коша Нової Січі зазнала певного впливу з боку російської системи діловодства. Особливо цей вплив посилювався в останні роки існування Запорозької Січі. Того часу фактична влада над Запорожжям поділялася між гетьманом і російським генерал-губернатором, що керував з Києва. Внаслідок спорудження у 1720-30-х роках Української лінії були загарбані північні частини Запорозьких вольностей. У 1750-х роках увесь північний край запорозьких земель відійшов до так званої Нової Сербії, території, яку уряд заселяв сербами, котрі виїжджали з південних провінцій Австро-Угорщини. Окрім Нової Сербії була створена ще й Слово-яно-Сербія. З півдня постійним був тиск кримських татар. Від верховної влади, центральних установ Російської імперії, Генеральної військової канцелярії у Кіш надходили грамоти, маніфести, укази, ордери, універсали, інструкції тощо. У відповідь Кіш направляв чолобитні, донесення, прохання, рапорти. Окрім того, у військовій канцелярії оформлювалися паспорти (проїжджі, кошовські листи), білети, атестати, квити, ухвали, реєстри, списки та ін. Кожен різновид документів обслуговував певну соціальну функцію і мав більш-менш усталений формуляр – мовне оформлення основних складових клаузул документа, їх послідовне розташування, виокремлення певних формул [19]. Архітектоніка кожного документа складається, як правило, з трьох частин: початкового протоколу, основної частини і кінцевого протоколу (кінцівки). До реквізитів документів Коша належать гриф та печатка.

Значне розповсюдження на Запорожжі у XVIII ст. мали проїжджі листи (самоназва “кошовські листи”) – своєрідні охоронні грамоти, паспорти, що видавалися козакам на вільне перебування у військових вольностях, на рибну ловлю та інші промисли, на проїзд, зокрема до Києва на поклін святим мощам, та в інших справах. З проїжджими листами запорожці їздили для торгівлі в Умань, Смілу та інші міста. Цей різновид документів не мав усталеної самоназви. Наприкінці 1720-х – на початку 1730-х років (за даними музейної збірки) цей різновид мав самоназву “лист”, “кошовський лист”, а у 1760-х роках – “пашпорт” [20]. Усі проїжджі листи розпочинаються інскрипцією – вказівкою на адресата і засвідчуються підписом кошового отамана, або особи, яка тимчасово заступала його. Так, “кошовський лист”, виданий 17 травня 1728 р. козакові Куцівського куреня Микиті на проїзд до Києва, був засвідчений суддею війська Запорозького Низового Карпом Сидоренком [21].

Обов'язковим й усталеним елементом в документації, що виходила з канцелярії Коша Запорозького, був підпис кошового із супроводжувальним записом у формулі: “[...] отаман кошовий війська Запорозького Низового з товариством”. Ця “дія миром” (з товариством), як зазначив ще свого часу А. Скальковський, була необхідною умовою у формах письмових зносин на Січі й свідчила, на думку того ж Скальковського, про орденську рівність запорозького товариства [22]. В кошовському листі від 17 серпня 1732 р. козакові Дерев'янківського куреня Опанасу Волошину на вільний проїзд до Києва підпис має таку формулу: “Іван Малашевич, отаман кошовий Войска Запорожского Низового з товариством” [23]. Аналогічне кліше спостерігаємо також у підписах осіб, що тимчасово заступали посаду кошового отамана. Проїжджий лист з Коша товаришеві Куцівського куреня Микиті від 17 травня 1728 р. має підпис військового судді: “Вашим панским милостям всех благ доброжелатель Карп Сидоренко, судія Войска Запорожского Низового з товариством” [24]. Ще один кошовський лист, що зберігається в музейній колекції, виданий за підписом кошового Івана Малашевича козакові Платнерівського куреня Матвію Чорному на вільний проїзд до Києва [25].

Серед автентичних документів архіву Коша значний масив складають рапорти. Рапорт (“репорт” – від франц. “rapporter”, тобто приносити, повідомляти) – виконавчий документ, що мав широке розповсюдження у XVIII ст. Рапорт становив собою звіт, відповідь кошового отамана на ордер київського генерал-губернатора, якому підпорядковувалася Нова Січ (Останній Кіш Запорозький). Формуляр рапортів, як і розглянуті вище “кошовські листи”, складається також з трьох частин. Початковий протокол обов'язково містить інскрипцію у формулі: “Високородний господин, высокопревосходительнейший господин генерал-аншеф й кавалер і Киевской губернии генерал губернатор Михайло Иванович Леонтьев, всемилостивейший наш добродейо”; чи в іншому варіанті: “В Киевскую губернскую канцелярию”. В тексті рапортів зафіксована самоназва документа, причому в різних структурах формуляра, зокрема в інскрипції та в наративі (оповідній частині основного протоколу). У 40-50-ті роки XVIII ст. рапорти містили значну за обсягом оповідну частину. Визначальними рисами рапортів цього періоду були одноплановість, доповідний характер інформації, відсутність елементів прохання у викладі. З часом

формуляр рапортів стає чіткішим, виклад конкретішим і стислим [26]. Оповідна частина основного протоколу рапортів містить інформацію про зміст указів, ордерів, листів, отриманих з вищої інстанції, а також детальний опис здійснених заходів стосовно їх виконання.

Рапорти засвідчувалися підписом кошового отамана у формулі, аналогічній підпису на розглянутих раніше проїжджих листах. Серед елементів реквізиту даного різновиду документів найбільше розповсюдження мали грифи: “покорний рапорт”, “по секрету” (у верхньому куті аркуша).

Рапорти містять різну інформацію, зокрема про щорічні взаємні суперечки козаків зі своїми сусідами з приводу викрадення худоби, коней, вбивства і взяття у полон, скарги до двору Російської імперії й Оттоманської Порти. Обопільні претензії запорожців і татар містяться в рапорті кошового Костянтина Малашевича до київського генерал-губернатора І. Леонтєва (23.06.1743 р.) [27]. 27 квітня 1753 р. до київської губернської канцелярії був надісланий покірний рапорт кошового Павла Івановича стосовно справи про утиски, що їх зазнали запорожці з боку татар в урочищі Мертві Води [28]. Рапорт “по секрету” до київського генерал-губернатора І. Глебова відправив 22 серпня 1762 р. кошовий отаман Петро Калнишевський. У цьому рапорті йдеться про таємне донесення коменданта містечка Торговиці Якова Квяткевича стосовно руху польських військ під орудою графа Потоцького до турецьких кордонів [29].

У музейній колекції зберігається ще один рапорт кошового П. Калнишевського від 5 грудня 1768 р. кременчуцькому обер-комендантові стосовно заборони проїзду запорожців через форпости в Україну. [30]. Рапорти за підписом кошових отаманів надсилалися й командуючим російської армії. Так, 2 квітня 1772 р. кошовий отаман Петро Калнишевський надіслав рапорт командуючому 2-ої армії генерал-аншефу В. Долгорукому з проханням припинити загарбання запорозьких земель поселенцями Катериненської провінції. Ці поселенці переходили за Українську лінію й оселялися на споконвічних землях війська Запорозького, осаджували слободки і села. Цей документ віддзеркалює процес енергійного просування Росії на південь й активного наступу російського царату на землі Запорозьких Вольностей, коли “годинник історії” вже почав відраховувати останні часи існування запорозької вольниці.

Облікові документи з архіву Коша Нової Січі в музейній збірці репрезентовані фрагментом машинописної копії перепису козаків і посполтих Протовчанської та Орільської паланок за 1770 р. (34 арк.) [31]. Перепис робився за наказом Коша. Формуляр документа має рубрики, що містять інформацію про козаків, їхню кількість, соціальний стан, худобу, коней тощо. Перепис висвітлює соціально-економічний стан Запорожжя напередодні скасування Січі й окрім того є важливим джерелом з української козацької антропоніміки.

Документи січового архіву зберігаються також у особових фондах музейного зібрання, зокрема, в особовому фонді полтавського бургомістра початку ХІХ ст. Павла Руденка – колишнього запорозького козака, товариша Корсунського куреня, який 17 листопада 1771 р. отримав з військової канцелярії атестат за підписом кошового отамана Петра Калнишевського. Оригінал цього документа, що зберігається в музеї [32], був знайдений у 1904 р. Д. Яворницьким у селі Січкарьовці, що на Катеринославщині, у маєтку В. Магденка – родича Руденків [33].

Атестат становить собою посвідчення, послужний список з біографічними даними. Атестат Павла Руденка містить інформацію про його родину, службу в Січі, участь у військових походах тощо. З цього документа дізнаємось, що дід Павла Руденка – Яків Рудий – мешкав у Чигирині. Коли місто підпало під владу Польщі, він пішов на Січ разом з двома небожами – Іваном та Костянтином, записався до Пашківського куреня, згодом одружився і оселився у Полтаві. Павло Руденко, також відслуживши на Січі 13 років, одружився й оселився у Полтаві, згодом став бургомістром цього міста.

Привертає увагу ще один атестат, виданий полковому старшині Василю Чернявському, який виховувався в Пашківському курені, служив у Військовій канцелярії, керував Перевізькою паланкою, виконував дипломатичні місії, брав участь у битвах під Дубоссарами, Очаковом та ін. Маючи намір одружитися, В. Чернявський звернувся до товариства з проханням звільнити його з Війська і отримав атестат [34].

Документи архіву Коша Запорозького засвідчувалися, окрім підпису кошового отамана, ще й печаткою. Печатки були вошані та сургучні, круглі, із зображенням козака з рушницею і літерним супровідом.

Багато різноманітної інформації містять документи архіву Коша Війська Запорозького. Вони становлять цінне джерело з історії запорозького козацтва, висвітлюють різні аспекти життя козацького соціуму, містять інформацію з козацької антропоніміки, сфрагістики, генеалогії. Ці пам’ятки писемності віддзеркалюють знакові події й повсякденне життя славних лицарів українського Степу.

Джерела та література:

1. Архів Запорозької Січі: Опис матеріалів. – К., 1931; 2-е вид. – К., 1994.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734-1775. – Т. 1. – К., 1998.
3. *Яворницький Д.И.* История города Екатеринослава. – Днепропетровск, 1989. – С. 72.
4. *Бедюв В.* Материалы для колонизации бывших запорожских владений // *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии* (далі: ЛЕУАК). – Вып. 9. – Екатеринослав, 1914. – С. 172, 173, 186, 187; *Бідюв В.* Аполон Скальковський як історик Степової України // *Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі*, присв. ... проф. Т.Г. Масарикові. – Прага, 1925. – С. 295, 311-314.
5. *Гавриш (Розанов).* Историческая записка о Самарском Пустынно-Николаевском монастыре. – Одесса, 1838. – С. 113, 114.
6. *Хмарський В.М.* З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. – Одеса, 1998. – С. 126-145.
7. Там само. – С. 62-63, 76-79; *Скальковський А.А.* Очерки Запорожья // *Журнал Министерства народного просвещения*. – 1840. № 3. Отд. II. – С. 191; *Бідюв В.* Аполлон Скальковський як історик Степової України. – С. 295.
8. *Скальковський А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1841; 2-е вид. – 1846; 3-є вид. – 1885; *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького.*-Дніпропетровськ, 1994.
9. *Новицький Я.П.* Материалы для истории запорожских козаков // ЛЕУАК. – Вып. 5.-Екатеринослав, 1909. – С. 1-98.
10. Дніпропетровський історичний музей (далі – ДІМ). – ВР. Ф. 10. – Арх-20481, 20482.
11. *Бедюв В.* К истории бывших запорожских старшин й козаков // ЛЕУАК. – Вып. 10.-Екатеринослав, 1915. – С. 217-263.
12. *Полонська-Василенко Н.* Моя наукова праця: (Уривок із спогадів) // *Український історик*. – 1983. – № 2-4. – С. 49.
13. *Степанів І.С.* До студій з історії Запоріжжя за останні роки його існування // *Записки Дніпропетровського інституту народної освіти*. – Т. 1. – Дніпропетровськ, 1927. – С. 374.
14. *Мицик Ю.А.* Документи Дніпропетровського історичного музею як джерело до вивчення історії Росії та України XVII-XVIII ст. // *Архіви України*. – 1985. – № 5. – С. 58-61; *Пам'ятки писемності в збірці Дніпропетровського історичного музею: Каталог музейної колекції актових джерел XVII-XIX ст.* – Дніпропетровськ, 1993. – С. 7, 9-11, 15-20; *Абросимова С.В., Мицик Ю.А.* Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // *Південна Україна XVIII-XIX століття*. – Запоріжжя, 1998. – Вып. 3. – С. 7-29.
15. *Шубравська М.М.* Д.І. Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972; *Абросимова С.* Дмитро Яворницький. – Запоріжжя, 1997.
16. *Гептнер Л. С.Л.* Дроздов-Мишківський // *Бібліологічні вісті*. – 1928. – № 1. – С. 137-138.
17. ДІМ. – ВР. – Ф. 10.-Арх-17720.
18. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – С. 27.
19. *Мицик Ю.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 59-75.
20. ДІМ. – ВР. – Ф. 1. – Арх-39646.
21. Там само. – Арх-41135.
22. *Скальковський А.* Історія Нової Січі... – С. 82, 84.
23. ДІМ. – ВР. – Ф. 1. – Арх-41136.
24. Там само. – Арх-41135.
25. Там само. – АФД-49.
26. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1993. – С. 37.
27. ДІМ. – ВР. – Ф. 1. – Арх-633/1.
28. Там само. – Арх-640/4.
29. Там само. – Арх-39647.
30. Там само. – Арх-39646.
31. Там само. – Ф. 2.-Арх-316.
32. Там само. – Ф. 23.-АФД-46.
33. *Эварницкий Д.И.* [Яворницький Д.І.]. Из истории нашего края // *Вестник Екатеринославского земства*. – 1904. – № 2-3. – С. 49.
34. ДІМ. – ВР. – Ф. 2.-Арх-639/4.